

V

Jornades d'arqueologia de les Illes Balears

V

Jornades d'arqueologia de les Illes Balears

V Jornades d'arqueologia de les Illes Balears

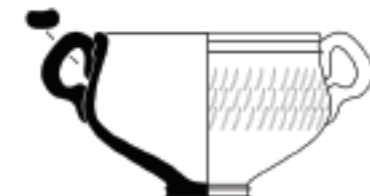
Consell de Mallorca

Vicepresidència de Cultura, Patrimoni i Esports

Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

EDICIONS DOCUMENTA BALEAR

V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

(Palma, 28 a 30 de setembre, 2012)

2013

Consell de
Mallorca

■ Vicepresidència de
Cultura, Patrimoni i Esports

EDICIONS **DOCUMENTA** BALEAR

Col·legi Oficial de Doctors
i Llicenciats en Filosofia i Lletres
i en Ciències de les Illes Balears
Secció d'Arqueologia

Coordiació:

Mateu Riera Rullan i Jaume Cardell Perelló

Edita:

Edicions Documenta Balear

ISBN:

978-84-154327-6-0

Dipòsit legal

D.L. PM-1126-2013

Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears

V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Palma, 28 a 30 de setembre, 2012) / [Coordinació Mateu Riera Rullan i Jaume Cardell Perelló]- 360 p. ; 21x21 cm.
ISBN 978-84-154327-6-0

Mateu Riera Rullan i Jaume Cardell

1. Arqueologia – Mallorca – Congressos
902(460.32)

SUMARI

REDESCOBRINT CAP DE BARBARIA II (FORMENTERA). RESULTATS DE LA 6ª CAMPANYA D'EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES.....	15	SES PAÏSSES DE LILLIU: CONSOLIDACIÓ I EXCAVACIÓ ARQUEOLÒGIQUES 50 ANYS DESPRÉS.....	89
Pau Sureda, Maria Bofill, Edgard Camarós, Marián Cueto, Xavier Gonzalo, Dioscórides Marín, Alba Masclans, Adriana Molina, Esteban Álvarez		Bernat Burgaya, Jordi Hernández-Gash, Margalida Munar, Antoni Puig	
PRODUCCIÓ CERÀMICA A LES PITIÜSES A INICIS DEL II MIL·LENI BC: LA COVA DES RIUETS (FORMENTERA).....	25	14ª CAMPANYA D'EXCAVACIONS A SON FORNÉS (MONTUÏRI, ANY 2011): EL SANTUARI 2.....	101
Ricard Marlasca Martín, Josep M. López Garí, Màrius Vendrell, Lorena Merino		Paula M. Amengual, Albert Forés Gómez, Lara Gelabert Batllori, Sylvia Gili, Jordi Hernández-Gasch, Vicente Lull, Rafael Micó, Cristina Rihuete, Roberto Risch	
L'EXPLOTACIÓ DELS RECURSOS ANIMALS A LES PITIÜSES A INICIS DEL SEGON MIL·LENNI CAL BC: UN TRET DIFERENCIAL?.....	35	EL SANTUARIO DE CALESCOVES (ALAIOR, MENORCA): LA COVA DELS JURATS O ESSLÉSIA.....	109
Josep Maria López Gari, Ricard Marlasca Martín, Miguel McMinn Grivé, Damià Ramis Bernad		Margarita Orfila, Giulia Baratta, Marc Mayer	
ES BARRANC DE SA TRAMUNTANA, UN YACIMIENTO PREHISTÓRICO EN LA COSTA NORTE DE MENORCA.....	43	ESTUDIO DE LAS ÁNFORAS DE LA ÁFRICA BIZACENA LOCALIZADAS EN EL FONDO SUBACUÁTICO DEL PUERTO DE SANITJA (MENORCA).....	119
María Isidro, Fernando Contreras		Fernando Contreras Rodrigo, Antonio J. Talavera Montes, Pere Massó Bachpol	
RESULTATS PRELIMINARS DEL PROJECTE ENTRE ILLES: EL CAS DELS JACIMENTS DE SA FERRADURA (MANACOR) I CALA MORELL (CIUTADELLA).....	51	ESTUDIO DE LOS MATERIALES PROCEDENTES DE LA NECRÓPOLIS ALTO IMPERIAL DE CAN CORRÓ O DEL MATADERO, DE POLLENTIA (ALCUDIA, MALLORCA).....	127
Montserrat Anglada, Antoni Ferrer, Damià Ramis, Magdalena Salas		Francisca Cardona López, Sebastià Munar Llabrés, Margarita Orfila Pons, Antonio Arribas Palau †	
LOS ASENTAMIENTOS COSTEROS DE MENORCA: EL CASO DE ES CASTELLET (CALESCOVES, ALAIOR).....	59	LA TROBALLA D'UNA ÀREA DE NECRÒPOLIS ROMANA AL SUBSÒL DE LES ANTIGUES CASES DE CAN RAMIS A ALCÚDIA.....	135
Elena Sánchez López, Mario Gutiérrez Rodríguez, Margarita Orfila Pons		Miquel Àngel Sastre Vanrell, Francisca Cardona López	
CONTAMINACIONS DEGUDES A L'ENTERRAMENT I LA GESTIÓ DE CERÀMIQUES PREHISTÒRIQUES DE MALLORCA (c. 1750-50 aC).....	69	UN MODEL 3D PER A LA CIUTAT ROMANA DE POLLENTIA: ARQUITECTURA, TOPOGRAFIA I GEOGRAFIA.....	143
Daniel Albero Santacreu		Bartomeu Vallori Márquez, Miguel Àngel Cau Ontiveros	
ANÁLISIS ESTRATIGRÁFICO DE LA INTERVENCIÓN ARQUEOLÓGICA EN LA NAVETA ALEMANY 2010-2011.....	79	EL JACIMENT ROMÀ DE SON ESPASES: L'ORGANITZACIÓ DE LES ESTRUCTURES.....	149
María Calderón, Emmanuelle Gloaguen, Daniel Albero, Emili Garcia, Manuel Calvo		M. M. Estarellas Ordinas, J. Merino Santisteban, F. Torres Orell	

LA CERÀMICA DELS HORITZONS FUNDACIONALS DEL LLOC ITÀLIC DE SON ESPASES, PALMA (MALLORCA).....	155	PRIMAVERA DE 1230: ANDALUSINS REFUGIATS A LA SERRA DE LLEVANT (MALLORCA).....	229
Albert López Mullor, Albert Martín Menéndez, Maria Magdalena Estarellas, Josep Merino, Francisca Torres		Miquel Barceló, Helena Kirchner, Mateu Riera Rullan	
ELS PRIMERS ROMANS DE PALMA.....	167	L'ENTORN ARQUEOLÒGIC D'ALMALLUTX, UNA PROJECCIÓ A ESCALA DE LA SEQUÈNCIA D'OCUPACIÓ HUMANA DE L'ILLA DE MALLORCA. PRESENTACIÓ I PERSPECTIVES DE FUTUR.....	241
Francisca Torres Orell, Francisca Cardona López		Jaume Deyà Miró, Pablo Galera Pérez	
LA PRODUCCIÓN DE VINO EN LA ZONA CENTRAL DE IBIZA DURANTE LA ANTIGÜEDAD.....	173	L'ALQUERIA ISLÀMICA DE TORREPETXINA (CIUTADELLA, MENORCA).....	249
Juan José Marí Casanova, Glenda Graziani Echávarri		Helena Kirchner	
LA VIL·LA ROMANA DE SON SARD. DADES PRELIMINARS DE LES INTERVENCIIONS ARQUEOLÒGIQUES SUBSIDIÀRIES DE LES OBRES DE MILLORA DE LES CARRETERES MA-4032 I MA-4034 DE SON SERVERA-MALLORCA.....	181	ESTUDI DE LES CERÀMIQUES ISLÀMIQUES TROBADES A L'ESTACIÓ ARQUEOLÒGICA DE CORNIA (Maó, Menorca).....	255
Beatriz Palomar Puebla, Francisca Cardona López, Sebastià Munar Llabrés		Luis Plantalamor Massanet, Jaume Sastre Moll	
APROXIMACIÓN AL ESTUDIO DE LA CIUDAD ROMANA DE SANISERA (SANITJA – MENORCA).....	189	INTERVENCIÓN ARQUEOLÓGICA SUBACUÁTICA EN EL PECIO DE BOTAFUCH, SUBSIDIARIA DEL PROYECTO DE EXPLANA Y MUELLES COMERCIALES AL ABRIGO DEL DIQUE BOTAFUCH EN EL PUERTO DE EIVISSA (FASE DESROLLADA ENTRE EL 15 DE NOVIEMBRE DE 2011 Y EL 20 DE ENERO DE 2012).....	267
Cristina Bravo Asensio, Fernando Contreras Rodrigo		Sebastià Munar Llabrés, Josué Mata Mora	
CERÀMICA DE LA ANTIGÜEDAD TARDIA DE LA CIUDAD ROMANA DE SANISERA (PORT DE SANITJA, MENORCA).....	199	ARQUEOLOGIA CONCENTRACIONÀRIA A MALLORCA: EL CAMPAMENT DELS SOLDATS.....	275
Tatiana Valente, Fernando Contreras		Antoni Puig Palerm, Tomàs Suau Mayol	
ESTUDIO BIOARQUEOLÓGICO DE LAS NECRÓPOLIS DE SANISERA (SANITJA –MENORCA).....	205	RESULTADOS PRELIMINARES DE LA INTERVENCIÓN ARQUEOLÓGICA REALIZADA EN LA CASA DE CULTURA, CALLE RAMON LLULL Nº 3 DE PALMA (ISLA DE MALLORCA).....	283
Georgina Pacheco, Carmen Olivares, Jo Hurts, Fernando Contreras		María José Rivas Antequera, Mateu Riera Rullan, Damià Ramis Bernad	
GESTES, RITUALS FUNERARIS I ANÀLISI ANTROPOLÒGICA DELS ENTERRAMENTS DE L'ÀMBIT LATERAL SUD DEL BAPTISTERI I DE L'ÀMBIT A DEL SECTOR SUD DEL CONJUNT PALEOCRISTIÀ DE SON PERETÒ (MANACOR).....	213	RESULTADOS PRELIMINARES DE LAS EXCAVACIONES Y DEL CONTROL ARQUEOLÓGICO DE LAS FASES B y C EN EL BALUARD DEL PRÍNCIP DE PALMA DE MALLORCA.....	291
Llorenç Alapont, Magdalena Sastre, Rotger Leal		Antonia Martínez Ortega, Mateu Riera Rullan, Damià Ramis Bernad, M ^a José Rivas Antequera, M ^a Magdalena Riera Frau	
PERVIVENCIA DE LA COMUNIDAD JUDÍA EN LAS BALEARES DURANTE LA ANTIGÜEDAD TARDIA.....	223	SEGURIDAD EN EXCAVACIONES ARQUEOLÓGICAS.....	303
José Miguel Rosselló Esteve		Javier Sáenz Garcés	

PLANIMETRÍA EN “ELS CLOSOS DE CAN GAIÀ”. LA REANUDACIÓN DE UNA COOPERACIÓN.....	311
Christoph Rinne, Bartomeu Salvà i Simonet	
LA DOCUMENTACIÓ GRÀFICA AL PROJECTE DE RECUPERACIÓ, CONSOLIDACIÓ I MUSEÏTZACIÓ DEL MONESTIR BIZANTÍ DE L'ILLA DE CABRERA.....	315
Josep Maria Puche	
ESTRATÈGIES DE CONSOLIDACIÓ, RESTAURACIÓ I ADEQUACIÓ DEL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC. EL CAS DEL JACIMENT DELS CLOSOS DE CAN GAIÀ (2003-2012).....	325
David Javaloyas, Joan Fornés, Llorenç Oliver	
PRIMERES ACTUACIONS AL JACIMENT ARQUEOLÒGIC DEL PUIG FIGUER (ARTÀ).....	333
Magdalena Sastre, David Javaloyas, Emmanuelle Gloaquen	
ARQUEOLOGIA I PATRIMONI A SANTANYÍ.....	341
Nuria Martínez Rengel	
EL FONS ARQUEOLÒGIC DEL MUSEU DE MALLORCA. GESTIÓ DEL MOVIMENT 2008-2012.....	345
Rosa Maria Aguiló Fiol, Joana Maria Palou i Sampol	
ARQUEODIGITAL.COM EN LA DIFUSIÓ DEL PATRIMONIO HISTÓRICO-ARQUEOLÓGICO DE LA ISLA DE MALLORCA.....	351
Maria Szatkowska, Eneko González San Juan	
PROPOSTA DE METODOLOGIA PER A L'ELABORACIÓ DE VALORACIONS ECONÒMIQUES SOBRE EL PATRIMONI HISTÒRIC.....	355
Joana Maria Gual	

PRESENTACIÓ

És una satisfacció poder oferir aquesta publicació amb els articles de les feines presentades a les V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears celebrades a Palma durant els dies 28 i 29 de setembre de 2012.

Amb el llibre que tenen a les seves mans torna a quedar demostrada l'excel·lent trajectòria que estan experimentant les Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears organitzades, principalment, per la Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears. Cal recordar que a les primeres Jornades celebrades l'any 2006 a Manacor, es varen presentar 12 xerrades, totes elles amb temàtiques força variades però sempre dins de l'àmbit mallorquí, i que l'any 2009, el Departament de Cultura i Patrimoni del Consell de Mallorca va voler col·laborar amb aquella iniciativa publicant aquells 12 treballs.

Aquella bona embranzida inicial va seguir donant fruits a les jornades de 2007 fetes a Felanitx, de 2008 a Maó, i de 2010 a Eivissa, passant a ser una reunió no només de temes de Mallorca, sinó de totes les Illes Balears. Totes aquelles jornades varen ser un èxit de participació i d'organització, i també varen poder arribar a ser convenientment publicades. Tot plegat va fer que s'anés consolidant aquell lloc de trobada, actualment bianual, pels professionals que treballen en temes relacionats amb l'arqueologia de les nostres illes. La mostra més evident de tals afirmacions és que a les jornades de l'any passat es varen arribar a presentar 44 xerrades on s'exposaren treballs vinculats a les illes de Mallorca, Menorca, Eivissa, Formentera i Cabrera.

El Consell de Mallorca, òrgan competent en matèria arqueològica, no podia deixar de col·laborar en un

esdeveniment tan significat celebrat a la nostra illa, i és per això que també ha volgut finançar completament el present exemplar de les *Actes V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*.

Els articles aquí publicats són una molt completa representació del que és avui l'arqueologia de les Illes Balears. La seva reduïda extensió acompanyada d'un nombre abundant d'il·lustracions fan que el seu interès no quedi únicament centrat en el món científic, sinó també per a tota aquella persona aficionada a l'arqueologia i, fins i tot, per al públic en general.

Joan Rotger Seguí
Vicepresident de Cultura, Patrimoni i Esports
del Consell de Mallorca

PRÒLEG

La publicació que tenen entre mans ha estat possible gràcies a la feina, majoritàriament desinteressada, de moltes persones que estimen l'arqueologia de les nostres illes. Pens que hauria de ser un deure per a tots els que treballam en el gremi, sovint gràcies només a diners públics, el retornar a la societat allò que se'ns ha pagat. Amb aquesta publicació crec que s'assoleix dita empresa d'una manera extensa donat que està composta per articles de síntesi, poc extensos i molt ben il·lustrats, que clouen en un producte apte i atractiu per a tota mena de lectors.

Un dels principals objectius de les Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears, ja des de la seva primera edició, era aconseguir un lloc comú on els professionals de l'arqueologia que fan feina a les illes Balears poguessin donar a conèixer els seus treballs més recents. Així, tots els articles presentats tenen dos elements comuns, per una banda estan relacionats amb l'arqueologia, i per l'altra el seu marc geogràfic està centrat a les illes Balears.

Les V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears, celebrades a Palma entre els dies 28 i 29 de setembre de 2012, varen ser un èxit tant de participació com de públic. També ho varen ser en tot allò relacionat amb la seva organització, i aquí cal recordar i agrair les excel·lents tasques realitzades pels coordinadors Antonia Martínez, Jaume Cardell i Antoni Planas.

També vull donar les gràcies a la Societat Arqueològica Lul·liana i al Consell de Mallorca per la bona predisposició que varen tenir, i també com pels mitjans humans i materials que ens varen facilitar.

En aquelles jornades, promocionades per la Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en

Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears, es varen arribar a presentar 44 comunicacions signades per un total de 90 investigadors. A més, tant a la seu de la Societat Arqueològica Lul·liana, com a la del Consell de Mallorca, a l'edifici de la Misericòrdia, sovint es va arribar al centenar d'oients. És per això que crec que hem d'estar molt contents i orgullosos d'haver pogut tirar endavant la publicació de les actes d'un esdeveniment com aquell.

Pens que mai no s'havia aconseguit reunir un nombre tan elevat dels professionals que ens dedicam a l'arqueologia de les Balears. Tampoc mai s'havien presentat treballs de pràcticament tots els principals projectes que estan en marxa. Però tampoc no vull oblidar aquelles contribucions de feines més modestes que sovint han anat passant completament desapercebudes i oblidades, i de les quals estic convençut que també són cabdals per poder conèixer certs detalls del món arqueològic que d'una altra manera es podien arribar a perdre per sempre.

També ha estat una satisfacció veure que es publiquen treballs sobre alguns jaciments que romanien inèdits o dels quals feia anys que no se sabia res més que el que sortia a la premsa.

Una altra qüestió que ha quedat ben il·lustrada en aquest volum són els fruits de les demandes, entre d'altres, d'una gran part del col·lectiu d'arqueòlegs que feien feina l'any 2008 a Mallorca. Llavors es va demanar una millora en la concepció dels espais i infraestructures del Museu de Mallorca. Per tant, ens alegrem molt de la important millora dels magatzems de dit Museu presentats en aquest tom, una reivindicació a la qual no hem deixat de dedicar esforços i per la qual hem patit i seguim patint molts mals de cap.

En aquest sentit, esperem que prest se'ns torni a fer cas i no es continuï demanant malbaratar diners públics i privats per a siglar els materials arqueològics d'una manera irracional i gens pràctica.

En aquest volum es troben treballs centrats en labors o investigacions fetes a les illes de Mallorca, Menorca, Eivissa, Formentera i Cabrera, o del conjunt d'algunes o de totes elles. Dues terceres parts dels autors són originaris de les nostres illes, però volem destacar que una tercera part són investigadors de la resta de l'Estat o fins i tot de l'estranger.

La majoria dels articles estan fets per arqueòlegs, però també n'hi ha d'elaborats per historiadors, historiadors de l'art, epigrafistes, filòlegs, antropòlegs, biòlegs, geòlegs, museòlegs i restauradors. Són per tant un bon exemple de la pluridisciplinarietat que està assolint l'arqueologia, i també una bona mostra del seu de cada cop més important paper en la societat i en el món científic del segle XXI.

Em plau encara més poder presentar aquest volum en els moments terribles que el país està vivint. Certament no tinc dubtes sobre el fet que s'havien de practicar retallades en aquell model de desenvolupament irracional basat en el crèdit d'uns doblers que no teníem i que haurem de seguir pagant durant molts d'anys. Se'ns dubte hi ha despeses molt més prioritàries que allò que es pugui gastar relacionat amb el món l'arqueologia. Indubtablement la sanitat, l'educació i el benestar social han d'estar al davant d'aquest desemborsament. Però no s'hauria de deixar l'arqueologia al darrera de tot, perquè és un dels pilars per poder seguir adquirint nous coneixements de la nostra història que hauran de servir per educar millor les futures generacions. A més, i n'estic ben convençut, l'arqueologia hauria d'arribar a ser el motor per posar en valor un bon grapat de monuments que serveixin com a reclam turístic, i és que en aquest sentit jaciments de primer ordre no ens en falten.

Per tot plegat, crec que ha estat un gran encert de la Vicepresidència de Cultura, Patrimoni i Esports del Consell de Mallorca haver finançat aquesta publicació, una acció que volem reconèixer i agrair, especialment a la directora insular de Cultura i Patrimoni, Catalina Sureda, i al vicepresident de Cultura, Patrimoni i Esports, Joan Rotger.

No voldria acabar sense manifestar que em sembla evident que la publicació de les V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears es caracteritza per ser un volum molt complet que crec que serà una fita a tenir en compte per al món de l'arqueologia balear.

Mateu Riera Rullan

President de la Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears.

LA CERÀMICA DELS HORITZONS FUNDACIONALS DEL LLOC ITÀLIC DE SON ESPASES, PALMA (MALLORCA)

Albert López Mullor
Albert Martín Menéndez
Maria Magdalena Estarellas
Josep Merino, Francisca Torres

Dins aquestes mateixes *Jornades* es presenta una aportació sobre el descobriment, interpretació i excavació del lloc itàlic de Son Espases, en la qual s'expliquen les qüestions tipològiques, funcionals i interpretatives que fan referència a aquest important jaciment, al qual s'ha documentat l'ocupació romana més antiga coneguda fins ara a l'illa de Mallorca.

En aquesta segona contribució presentem un resum dels materials ceràmics més significatius apareguts en el decurs de l'excavació dels dos horitzons (A i B) associats a la fundació dels edificis descoberts en aquest indret, la qual, segons anirem veient tot seguit, cal situar al 120/110 aC. Aquestes conjunts, juntament amb el que data l'abandó de l'indret cap al 50 aC, els hem presentat recentment de manera extensa en altres publicacions més completes, a les quals remetem el lector que els vulgui conèixer amb detall: López Mullor *et al.* 2011, Estarellas *et al.* 2013. A continuació, farem un repàs de la ceràmica més significativa apareguda en els horitzons de referència, agrupada en les diverses produccions que s'hi han distingit, des de la ceràmica envernissada fins a les àmfores.

Ceràmica de vernís negre

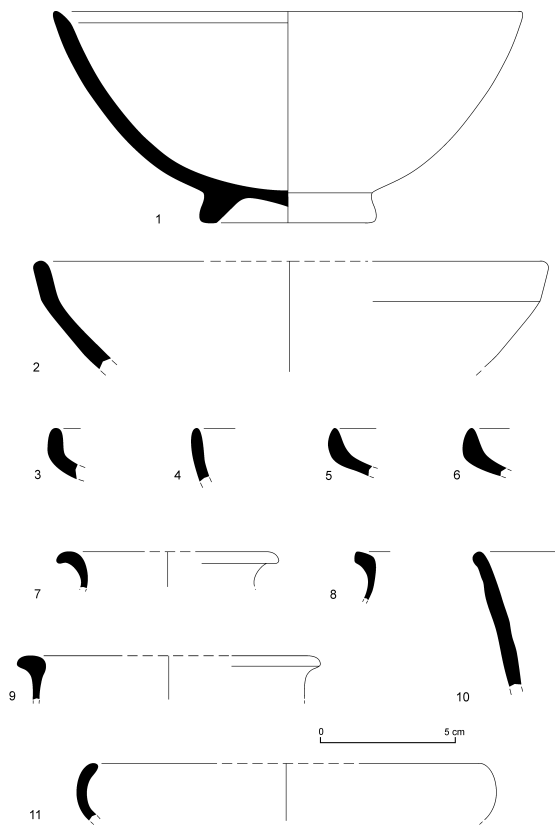
La ceràmica campaniana A dels horitzons A i B constitueix el 67,2% del vernís negre trobat i presenta formes característiques de la seva variant mitjana (190/180-100 aC) es tracta de les Lamboglia (Lamb.) 5 (làm. 1.6), 27 c (làm. 1.2), 31 b (làm. 4.1) i 33 b (làm. 1.1). Dins la ceràmica de Cales, que representa el 31,03 % del total, apareixen els tipus Lamb. 5 (làm. 1.3 i 5), 10 (làm. 4.4) i Montagna Pasquinucci (MP) 127 (làm. 1.4). A més comptem amb una vora de Campaniana B de la forma Lamb. 5 (làm. 1.6 i 4.3). Tot això ens situa en un moment posterior al c. 130 aC, data de l'aparició de les formes calenes de la *facies* mitjana i de la Campaniana B, i anterior al

100 aC, quan s'inicia la producció de les formes de la variant tardana de la campaniana A. Entre la ceràmica calena, s'ha de destacar la presència de la forma MP127 la qual, segons Sanmartí *et al.* (1996, 58), és relativament abundant a *Pollentia*, el mateix que a Son Espases, davant la seva presència minoritària als jaciments de la costa catalana. Els mateixos autors asseguren que també és molt abundant dins la Campaniana A de la ciutat del golf d'Alcúdia el bol de la forma 31 b, molt menys freqüent, per exemple a Burriac (Cabrera de Mar, Barcelona) i àmpliament representat al poblat del Turó de ses Beies (Calvià, Mallorca), on, a més, hi apareixen les seves imitacions ebusitanes (Camps, Vallespir 1998, 164, 203, 255).

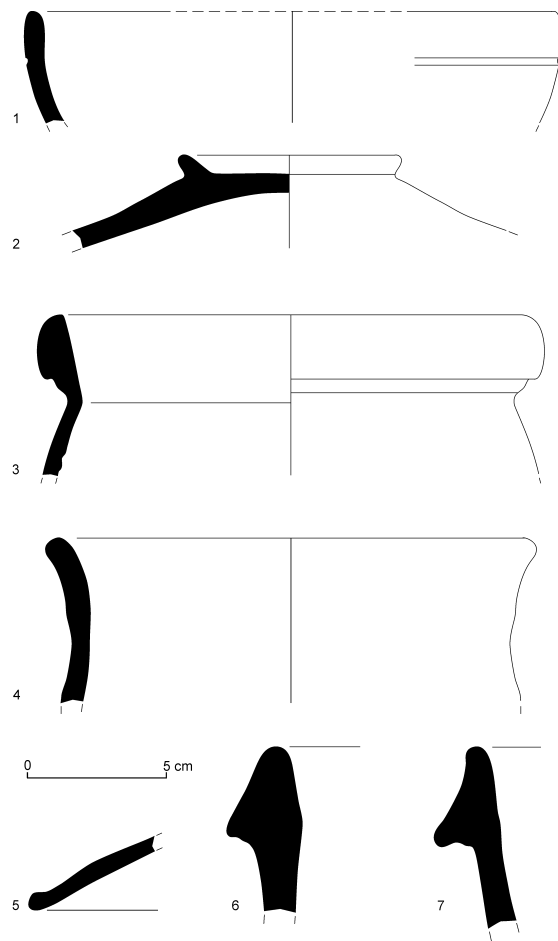
D'altra banda, al dibuix número 2 de la làmina 4 presentem una vora de bol similar a la forma Lamb. 28. Té la pasta grisa i restes de vernís negre i es podria tractar d'una imitació púnico-ebusitana. Si fos així, se'n coneix un paral·lel de pasta ocre i vernís marronós, procedent de Puig des Molins (Eivissa), datable del final del segle II o començament del I aC (Fernández 1992, 146, n. 309, fig. 78).

Altres ceràmiques fines

En primer lloc cal esmentar les ceràmiques de parets fines. Els poc exemplars d'aquesta classe que apareixen dins el lot estudiat són majoritàriament d'origen itàlic. Cal destacar la presència de la forma Mayet Ia (1975, 24) (làm. 4.5), la datació de la qual, considerablement prolongada, s'estén des del 175 aC fins al començament del període augustal (López Mullor 1989, 94-96), encara que el seu període d'expansió màxima es pot situar entre el 140-130 i el 50-40 aC. Les peces lliures i les del tipus Ia, que van aparèixer en el decurs del segon quart del segle II aC, són les més antigues dins aquesta forma, la qual presenta d'altres decoracions més tardanes.

Làmina 1. Horitzó A. 1. Campaniana A, Lamboglia (Lamb.) 33 b. 2. *Id.*, Lamb. 27 c. 3. Vernis negra de Cales, Lamb. 5. 4. *Id.*, Montagna Pasquinucci (MP) 127 / F 2120. 5. *Id.*, Lamb. 5. 6. Campaniana A, Lamb. 5. 7-9. Ceràmica grisa fina ibèrica, bicònic. 10. *Id.*, bol. 11. Ceràmica talaiòtica, olla.

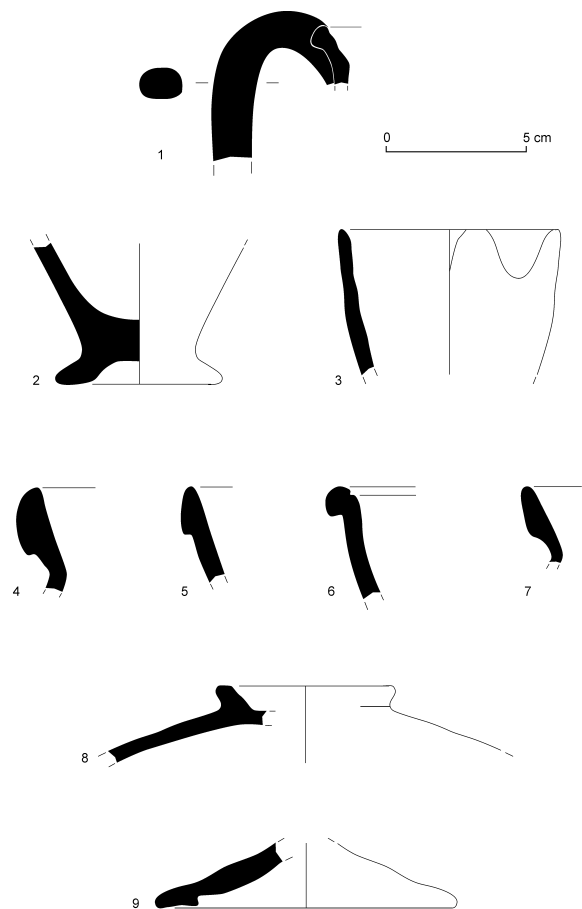

Làmina 2. Horitzó A. 1. Ceràmica comuna púnico-ebusitana. 2. Ceràmica comuna itàlica, Bats 7 a. 3. *Id.*, 1 a. 4. Ceràmica talaiòtica, olla. 5. Ceràmica comuna itàlica, Bats 7 a. 6-7. Àmfora itàlica Dr. 1 A.

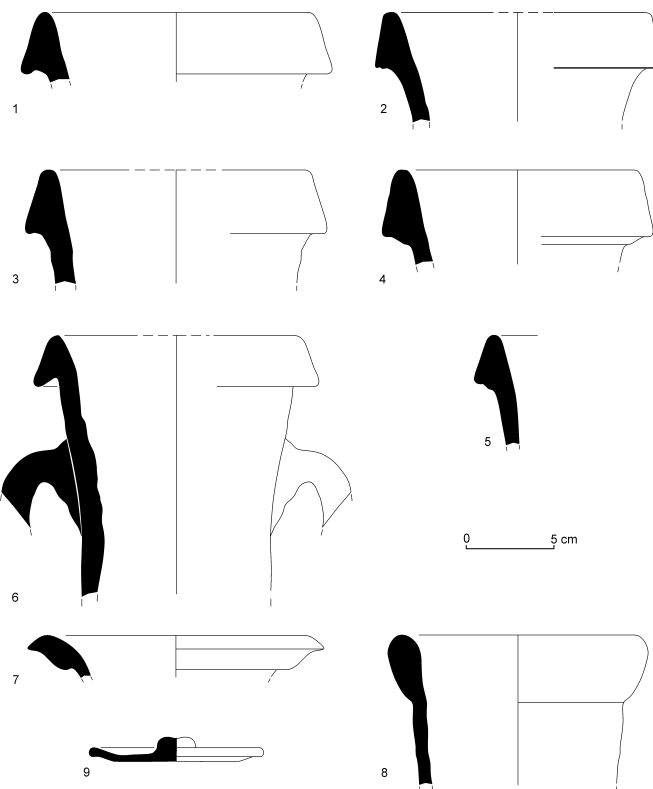

Làmina 3. Horitzó A. 1-7. Àmfora itàlica Dr. 1 A. 8. Opercle d'àmfora itàlica. 9. Àmfora púnico-ebusitana PE 18 o T- 8.1.3.3.

Làmina 4. Horitzó B. 1. Campaniana A, Lamb. 31 b. 2. Ceràmica comuna púnico-ebusitana, Lamb. 28 *similis*. 3. Campaniana B, Lamb. 5. 4. Calena, Lamb. 10. 5. Ceràmica itàlica de parets fines, forma Mayet I a. 6. Ceràmica grisa fina ibèrica, bicònic 03400. 7. *Id.*, bol 01120. 8. Ceràmica comuna ibèrica, *kalathos*. 9. Ceràmica comuna púnica, Guerrero 1984, fig. 26.1, similar a Bats 3 b.

Lâmina 5. Horitzó B. 1. Ceràmica comuna púnico-ebusitana, EB 13. 2. Ceràmica talaiòtica. 3. *Id.*, copa crestada. 4. Ceràmica comuna itàlica, olla, Bats 1 a. 5. *Id.*, *patina*, Bats 6 g. 6. *Id.*, *patina*, Bats 6 d. 7. *Id.*, Bats 2 b. 8. *Id.*, 7 a. 9. Opercle d'àmfora púnico-ebusitana.

Lâmina 6. Horitzó B. 1-2. Àmfora itàlica Dr. 1 A o grecoitàlica de transició. 3. Àmfora itàlica Dr. 1 A de Pompeia / Sorrent. 4. *Id.*, Dr. 1 A. 5-6. *Id.*, grup 1 d'*Illuro*. Dr. 1 A. 7. Àmfora púnica Maña C2 o T-7430. 8. Àmfora púnico-ebusitana, PE 17 o T-8132. 9. Opercle d'àmfora púnico-ebusitana.

Hem de ressaltar el traçat poc freqüent de l'ornamentació de la peça que ens ocupa, la qual no presenta els típics òvuls enllaçats sinó un dibuix helicoidal, cosa que podria ajudar-nos a situar-la en un moment en què el motiu característic de la variant Ia encara no s'havia estandarditzat, és a dir, dins la primera època de la seva producció. Al costat d'aquest tipus, apareix el II, igualment d'origen itàlic. El seu inici s'ha de situar al primer quart del segle II aC, la seva expansió més important entre els anys 130 i 70 i les troballes comencen a ser esporàdiques cap al 50 aC (*Ibid.*, 98-99). A més, s'hi han localitzat alguns fragments obrats als tallers ebusitans, probablement de la nostra forma 2, produïts des dels darrers decennis del segle II fins ben avançat el segle I aC (López Mullor, Estarellas 2002, 231).

Al costat d'aquests productes, s'ha palesat la presència de ceràmica grisa fina ibèrica dins els horitzons A (lâm. 1.7-9, 11) i B (lâm. 5.6-7). Aquest material apareix assíduament als contextos balears, entre els segles III i I aC (Fernández Miranda 1976 i p.e. Camps, Vallespir 1998, 207, Hernández-Gasch, Sanmartí 2003, 92). Probablement, algun dia les anàlisis de pastes permetran d'esbrinar la procedència d'aquests vasos, els quals són sobretot gerretes bicòniques i bols. De moment, però, no és possible diferenciar a cop d'ull la ceràmica dita emporitana, definida per Almagro Basch (1949, 1952, 1953) i estudiada, entre altres, per Aranegui (1975, 1985, 1987), Nolla, Casas 1992, Barberà, Nolla, Mata (1993) i Nolla *et al.* (2010), dels nombrosos productes de la mateixa mena originaris d'altres centres catalans, com el de Darró (Vilanova i la Geltrú, Barcelona), la tipologia del qual utilitzem en aquest treball (López Mullor, Fierro 2004), o del país valencià. En tots els casos el segle II i bona part del segle I aC constitueixen el moment de *floruit* d'aquestes formes, l'inici de les quals es remunta a finals del segle V o el primer quart del IV aC (Rodríguez *et al.* 2003).

El material aparegut al jaciment no és gaire significatiu. De les gerretes bicòniques (tipus 3400) (lâm. 1.7-9 i 4.6) només coneixem fragments de vora i no s'han pogut identificar ni les seves parets, llises o decorades, ni els seus peus. Per tant no podem comptar amb els criteris cronològics que es poden establir a través d'aquests elements. En conseqüència, hem de pensar que pertanyen a la segona fase de la producció, la qual abraça del 200 al 50 aC, amb formes epigonals que poden ar-

ribar a mitjan segle I de la nostra era. Quant als fragments de bols (lâm. 1.11 i 4.7), els incipients perfils documentats ens inclinen a enquadrar-los dins el nostre tipus 1120 (López Mullor, Fierro 2004, 461-462), el qual es pot datar entre el primer quart del segle II i mitjan segle I aC.

Ceràmica comuna

Ja dins la ceràmica comuna, però sense deixar les produccions ibèriques, cal referir-se a la troballa d'un fragment de *kalathos* (lâm. 4.8). Aquesta forma es troba en quantitats no pas menyspreables a tota la Mediterrània occidental i se sap que és originària dels territoris ibèrics llevantins peninsulars, des de Catalunya fins al sud-est. García Bellido, que en va estudiar per primer cop la seva expansió (1952, 1954, 1957), atribueix la seva relativament abundant presència a Itàlia als *auxilia* ibers de les legions romanes, qui se'ls hi haurien emportat (1952, 7). Més aviat, però, la seva proliferació s'ha de situar dins el marc dels intercanvis marítims, ben estudiats al sud de França (Guérin 1986, 1993), un dels punts de destinació dels quals van ser les illes Balears, especialment Mallorca. Un bon exemple de la seva presència als jaciments insulars és el jaciment del Turó de ses Beies (Calvià), on van aparèixer diverses peces d'aquest tipus en un magnífic estat de conservació, datades entre les acaballes del segle III i el primer quart del I aC (Camps, Vallespir 1998, 108, 116, 207). També se'n troben a l'illot de Na Guardis, Colònia de Sant Jordi (Guerrero 1985, 230), datats dins el període 150-130 aC, o al santuari de Sa Punta des Patró (Santa Margalida) (Hernández-Gasch, Sanmartí 2003, 92), de finals del segle II aC.

Dins la ceràmica comuna púnico-ebusitana cal esmentar en primer lloc les peces de taula de pasta clara, de vegades amb engalba de diversos tons en què predomina el rogenc i el marró. És molt freqüent a Mallorca i en general al conjunt de les Balears. Es va produir a Eivissa, entre els segles III i I aC, a imitació de les principals formes itàliques de vernís negre. El seu estudi el va iniciar M. del Amo (1970), seguit de Guerrero (1980, 1984, 1985, 1999) i Fernández (1992). Entre moltes altres aportacions, cal destacar-ne una de ben recent, en la qual s'estableix el fil conductor de la seva evolució (Ramon 2012). Un bon exemple de l'extensa difusió d'aquests vasos

en el moment inicial del període que ens ocupa es pot veure al Turó de ses Beies (Calvià, Mallorca) (Camps, Vallespir 1998, 164, 203, 220, 255-256).

El material documentat al jaciment representa el 82,2 % de la ceràmica de taula als horitzons A i B, tot i que amb molt poques formes reconeixibles. Només n'hem pogut dibuixar l'exemplar ja descrit més amunt en tractar del vernís negre, similar a la forma 28 (lâm. 4.2), i un bol (lâm. 2.1) que, tot i no assemblar-se gaire a l'original, podria associar-se al 27 ab, encara que la presència de la ranura longitudinal al terç superior de la paret el distingeix clarament d'aquesta forma.

La gerreta aparentment monoansada, que apareix a la làmina 5.1 és també d'origen púnic-ebusità però la seva fragmentació no dona per a una classificació segura. Podria pertànyer a la forma EB 13 (Tarradell 1974, Tarradell, Font 1975, Rodero 1980, Fernández 1983, 1992, Fernández, Costa 1998), l'origen de la qual és molt antic, del començament del segle IV, tot i que la producció s'estén fins al segle I avançat.

Ceràmica de cuina

Dins aquest apartat cal destacar, en primer lloc, la presència relativament nombrosa de la ceràmica itàlica. Dins els horitzons A i B representa el 62,7 % de la ceràmica culinària, al davant, per exemple, de la talaiòtica, que només en constitueix el 34,5 %, o de les olles púniques. Les formes de la ceràmica de cuina itàlica tenen un recorregut cronològic relativament prolongat al llarg dels dos segles anteriors a la nostra era. Les més nombroses són les *patinae* o cassoles, acompanyades de les corresponents tapadores i d'algunes olles. Aquestes darreres corresponen a les formes Bats 1 a (lâm. 2.3 i 5.4) i 2 b (lâm. 5.7). Les *patinae* pertanyen als tipus 6, 6d (lâm. 5.6), 6g (lâm. 5.5). Per la seva banda, el tipus 7 a (lâm. 2.2, 5 i 5.8) és el conegut plat-tapadora.

Hem identificat d'altres produccions que, per les seves formes, podrien semblar itàliques, tot i que llurs pastes són més fines, menys dures i no inclouen els desgreixants típics de partícules negres ni l'acabat rugós. Aquestes ceràmiques ja van ser trobades als nivells baixrepublicans de *Pollentia* i es va plantejar la seva producció local o almenys insular (Equip d'Excavació de *Pollentia* 1993, 233).

Entre les peces púniques de cuina cal destacar les olles caracteritzades per posseir un cos més aviat esfèric i separat del llavi, que és apte per a l'encaix d'una cobertora, per tenir-hi una marcada inflexió. En aquest punt s'apliquen les ases a la paret del vas (lâm. 4.9). Per la seva pasta de color beix, granulosa i amb desgreixant rogenc, cal considerar-les de producció cartaginesa (Guerrero 1999, fig. 107.1). La seva cronologia es remunta a la primeria del segle IV i, segons Adroher (1993, 376, t. 441), perduren fins mitjan segle II, tot i que a *Carthago Nova* s'han trobat a nivells republicans (Pérez Ballester *et al* 1995, 189). Asensio (2004, 314-316, fig. 6.8) constata la seva presència als llocs ibèrics catalans a partir del 200 aC. El nostre exemplar s'hauria de situar en un moment ben avançat de la producció. Pel que fa a paral·lels a Mallorca, la millor referència la constitueix la seva presència al nivell II de Na Guardis datat del 150-130 aC (Guerrero 1984, 38, 67-68, fig. 26).

Quant a la ceràmica talaiòtica, entre les escasses formes aparegudes en els horitzons estudiats, destaquen les anomenades copes crestades (lâm. 5.2-3) del tipus Pons VI (1991). Apareixen freqüentment en contextos cerimonials, tals com santuaris i necròpolis, més que no pas als llocs de poblament, fins al punt que se les ha arribat a considerar destinades als ritus religiosos. A Son Espases aquest ús, però, sembla fora de lloc. Es daten entre finals del segle III i un moment indeterminat del I aC, tot i que n'hi ha precedents que es remunten al segle V (Camps *et al.* 1969, Palomar 2009). És significativa la seva aparició al santuari de Sa Punta des Patró (Santa Margalida, Mallorca), en un context de finals del segle II (Hernández Gasch, Sanmartí 2003, 94-95), pràcticament coetani del nostre. La resta del material dibuixat correspon a olles i vasos de perfil troncocònic (lâm. 1.10 i 2.4).

Àmfores itàliques

En general, les àmfores tenen una importància essencial dins el conjunt ja que aquesta categoria representa el 75,7 % de les peces trobades. Són de procedències diverses però les de la península itàlica predominen, acompanyades en menor quantitat per les d'origen púnic, bàsicament les fabricades a l'illa d'Eivissa. Totes les peces presenten un alt grau de frag-

mentació i de desgast. Les importacions d'aquestes àmfors, majoritàriament vinateres, van ser abundants a l'època, tant als establiments de la península Ibèrica com a les illes Balears. A Son Espases aquest fet es presenta com a evident, ja que es tracta d'un assentament de caràcter militar immediatament posterior a la conquesta de Mallorca. En conseqüència, el material respon a una intensificació dels flux comercials cap a l'illa. Un consum similar ha estat documentat, en un moment una mica anterior, al campament de Peña Redonda, durant el setge de *Numantia* (Sanmartí 1985 b), i a *Olisipo*, Lisboa (Pimenta 2003, 2005).

La seva presència puja al 76,5% del total de les àmfors. La forma més abundant és la Dr. 1A de la costa tirrènica, de la qual posem una bona quantitat de vores representatives. També s'ha de tenir en compte un lot d'àmfors de la costa adriàtica que encabim en la seva tipologia particular, tot i que les vores, sense la resta del perfil, poden semblar similars a les Dr. 1A. A més, s'hi ha d'assenyalar la presència d'alguns exemplars classificables com a grecoitàlics i també el fet que no ha estat identificada cap Dr. 1C, tot i que s'ha de ser prudent amb aquesta dada, atesa la dificultat de la seva classificació només a través de la vora.

Diversos investigadors s'han fet ressò dels problemes que planteja l'enquadrament de les àmfors itàliques dins la subdivisió tradicional entre Dr. 1A, 1B i 1C, establerta successivament per N. Lamboglia i F. Benoît. A. Tchernia (1986, 312-320), per la seva banda, va proposar d'estendre la denominació Dr. 1A a totes les àmfors que no encaixessin als tipus 1B i 1C. La separació entre grecoitàliques tardanes i Dr. 1A o Lamb. 2, de vegades, tampoc no resulta fàcil (Panella 2010, 77). En conseqüència, la majoria de les temptatives pel resoldre el problema han consistit a separar de les àmfors Dr. 1A aquelles menys típiques que poden apropar-se tipològicament a d'altres tipus més recents o més antics. D'aquesta manera, en certes publicacions aquests envasos es classifiquen simplement com a Dr. 1 itàlics (Pimenta 2005, 50-51).

Pel que fa a la tipologia, dins el nostre conjunt hem classificat 18 vores com a Dr. 1A. La majoria tenen perfils que s'adiuen amb la datació que hem proposat per al context (lám. 2.6, lám. 3.1-3 i 6-7 i lám. 6.3-4), algunes són més altes que la mitjana (lám. 3.4-5), una sembla arcaïtzant (lám. 2.7) i també

n'hi ha que podrien passar per grecoitàliques tardanes (lám. 6.1-2 i 5-6). A més, hi apareixen dos exemplars de la forma Apani I/ Giancola 2A, procedents de l'Adriàtic.

Quant a les pastes, predominen les de la costa tirrènica, tot i que en algun cas és difícil de precisar-ne la regió d'origen ja que són molt variades. En primer lloc, tenim les de la regió vesuviana o del sector de Pompeia/ Sorrent (lám. 3.3 i 3.7), que han estat anomenades DB (Nolla 1978, 201-231) o *L.Eumachi* (Hesnard *et al.* 1989, 21-65). Són molt habituals a la costa ibèrica i a les Balears i s'identifiquen amb certa facilitat. En segon lloc, hi ha les menys típiques, algunes de les quals les hem diferenciat tant a Son Espases com a *Ituro* (Cabrera de Mar). Es tracta de la pasta 1, que posseeixen els exemplars 5 i 6 de la làmina 6, de color clar, amb desgredant abundant i fi, de color especialment negre i gris, però també blanc i brillant, acompanyat d'alguns grans vermellosos. A més de la pasta 6, de color beix, amb abundants inclusions vermelloses d'aspecte argilós i alguns punts blancs i brillants (Martín Menéndez 2004, 418-419). Aquesta darrera s'hauria d'atribuir al *Picenum* (Cipriano, Carré 1989, 85-88), de la primera, per ara, en desconeixem l'origen concret.

Des del punt de vista cronològic, tenim algunes vores de Dr. 1A poc allunyades de les grecoitàliques tardanes. És un material més recent que el dels campaments del setge de *Numantia* en 134-133 aC (Sanmartí 1985 b) i més antic que el dels nivells d'abandonament d'*Ituro* (primer quart del segle I aC), on les Dr.1C i les àmfors per a oli de la costa adriàtica són molt abundants, com passa també al Cabezo de Alcalá d'Azaila. A *Valentia*, les Dr. 1A i 1B, són presents en els nivells de destrucció de la ciutat al 75 aC (Ribera 2006, 80).

Àmfors púniques

La majoria ve d'Eivissa. El tipus predominant a Son Espases és el PE 17/T-8132 (lám. 6.8). Altres són més semblants al PE 18/ T-8133 (lám. 3.9) i també s'hi han trobat, com a material residual, els PE 14/ T-8111 i PE 16/ T-8131. La forquilla cronològica del PE 17 abraça des del 200/190 fins al 120 aC i la de la PE 18 del 120/100 al 50/75 (Ramón 1995, 223-225). Aquestes dues formes són coherents amb la datació atribuïda al context. D'altra banda, el ventall cronològic del tipus PE

24, d'entre 190/175 i un moment imprecís del segle II aC (Ramón 1991, 118-119), potser s'hauria de revisar a la llum de les dades aportades per diversos jaciments insulars, com per exemple el Turó de Ses Beies (Camps, Vallespir 1998).

Fora de les àmfors ebusitanes, la resta d'importacions púniques són minoritàries. Hi trobem algunes tripolitanes antigues, habituals en contextos de la fi del segle II aC i més tardans, com ara els d'*Olisipo* (Lisboa), datat a partir del 138 aC (Pimenta 2006, 222, 225-226), *Ilturo*, dels primers decennis del segle I aC o potser abans, i *Tarraco*, de la primera meitat del segle I aC (Díaz, Otiña 2002, 180-182). A *Valentia* (Pascual, Ribera 2002) apareixen des de la fundació i s'hi continuen trobant al segle I aC. També són presents al derelict Camarat 2, Saint-Tropez (Liou, Pomey 1985, 567, 569), datat entre el 75 i el 25 aC. Quant al seu lloc de producció, a més de la regió epònima, s'ha proposat la costa sud de Tunis (Pascual, Ribera 2002, 305, 311) i Sicília (Wilson 1999, 534; Bonifay 2004, 101). D'altra banda, s'ha d'esmentar la troballa d'alguns fragments d'àmfora T-9111, anomenada CCNN dins el material procedents del campaments numantins (Sanmartí 1985 a, 131-141) i E2 a Cadis, seguint la classificació d'A. Muñoz Vicente (García Vargas 1998, 63-65). Aquests contenidors apareixen a la fi del segle III aC i són típics de la segona meitat del segle següent (Ramón 1995, 227). Van ser produïts en diversos llocs de l'àrea gaditana des del principi del segle II aC fins mitjan segle I aC (Montero *et al.* 2004, 417-421; Carretero 2004). Aquest darrer autor afirma que hi ha una producció al nord-est peninsular, a partir de les diferències de pastes, com la que es palesa a l'àmfora del derelict d'Illa Pedrosa (l'Estartit) que no seria gaditana (*ibid.*, 435-436). Aquesta proposta no ha estat acceptada per J. Ramón (2008, 72), qui manté que, llevat d'uns rars exemplars produïts a Eivissa (*Id.* 1995, 227), la resta ha de ser atribuïda a l'estret de Gibraltar. Per la nostra banda, afegim que la seva aparició a Catalunya és sempre discreta.

Per concloure, s'ha d'esmentar una àmfora púnica Maña C2 / T-7430 (lâm. 6.7). Aquesta família amforal ja és present a la taula d'H. Dressel amb el núm. 18 i apareix també a la tipologia de P. Cintas amb els núms. 312-313. J.M. Maña la va definir com la seva forma "C" amb les variants 1 i 2. R. Pascual (1974) la va reclassificar en els subtipus C2a i C2b, segons

que els seu origen fos cartaginès o de l'estret de Gibraltar. Guerrero (1986, 170-175) hi va afegir un tercer subtipus, el C2c, de datació posterior. La producció principal de la Maña C2 cartaginesa se situa a la *Mauretania* occidental: *Kouass*, *Banasa*, *Volubilis* et *Sala*, i també *Lixus*, on és present a la primera meitat del II aC amb predominança sobre altres tipus amforals, entre 150 i 50 aC (Aranegui *et al.* 2004; Ramón 2008, 77). A més, és originària de diversos tallers de la província de Cadis (García Vargas 1998, 67; Lagóstena, Bernal 2004). Les T-7431 o C2a cartagineses estaven en ple ús en el moment d'abandó de Na Guardis (Colònia Sant Jordi), el 130-120 aC (Guerrero 1986, 164-170), i són molt freqüents als nivells anteriors a la destrucció de Cartago (Lancel 1982). En canvi, les C2b o T-7433 són corrents a *Olisipo* i a la resta de Portugal (Pimenta 2006, 228).

Per concloure podem dir que les àmfors resulten perfectament coherents amb la resta de material ceràmic del conjunt. Hi trobem una bona quantitat de Dr. 1A itàliques posteriors al 130 aC. Hi manca la Dr. 1C, freqüent a la fi del segle II aC i el primer quart del I aC. Els contenidors púnics, al seu torn, es poden situar a la fi del segle II aC, a través de la llarga durada del tipus PE-17/ T-8132 i l'inici de la fase de producció més precisa del tipus PE-18/ T-8133. Aquestes dades, juntament amb les proporcionades pel vernís negre, les parets fines i la ceràmica comuna itàlica, ens inclinen a atribuir al conjunt ceràmic presentat en aquest breu treball un arc cronològic situable entre la instal·lació definitiva de les tropes romanes a Mallorca, en 121 aC, i una data anterior a la generalització de les àmfors Dr. 1C i PE-18, la qual no es produeix abans de la transició entre el segle II i l'I aC.

BIBLIOGRAFIA

ADROHER, A. (1993, 2007²), "Céramique attique à vernis noir, Céramique commune punique", Py, M. (dir.), *Dictionnaire des céramiques antiques (VIIe s. av. n. è.-VIIe s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)* (Lattara 6), Lattes, 117-131, 374-378.

ALMAGRO BASCH, M. (1949), "Cerámica griega gris de los siglos VI-V a. J.C. en Ampurias", *Rivista di Studi Liguri* (Bordighera), 15, 62-122.

- ALMAGRO BASCH, M. (1953), *Las necrópolis de Ampurias*, I. *Introducción y necrópolis griegas*, Monografías Ampuritanas, II, Barcelona.
- AMO, M. del (1970), “La cerámica campaniense de importación y las imitaciones campanienses en Ibiza”, *Trabajos de Prehistoria* (Madrid), 27, 201-256.
- ARANEGUI, C. (1975), “La cerámica gris monocroma. Puntualizaciones sobre su estudio”, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* (Valencia) 11, 333-379.
- ARANEGUI, C. (1985), “Las jarritas bicónicas grises de tipo ampuritano”, *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península Ibèrica. Taula Rodona amb motiu del 75è aniversari de les excavacions d'Empúries (Empúries 1983)*, Barcelona, 101-113.
- ARANEGUI, C. (1987), “La cerámica gris de tipo ampuritano: las jarritas grises”, *Ceràmiques hellènístiques et romaines*, II, *Annales littéraires de l'Université de Besançon* (Besançon.), 242, 87- 97.
- ARANEGUI, C., KBIRI, M., VIVES, J., (2004), “Alfares y producciones cerámicas en Mauritania Occidental. Balance y perspectivas”, *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a.C.- VII d.C.)*, II, BAR IS,1266, Oxford, 363-378.
- ASENSIO, D. (2004), “Cerámicas de cocina cartaginesas en contextos ibéricos de la costa catalana”, A. GONZÁLEZ BLANCO, G. MATILLA, Y A. EGEA (ed.), *El mundo púnico. Religión, antropología y cultura material. Actas del II Congreso Internacional del Mundo Púnico (Cartagena, 6-9 de abril de 2000) (Estudios Orientales, 5-6, 2001-2002)*, Universidad de Murcia, Murcia, 305-318.
- BARBERÀ, J., NOLLA, J.M., MATA, E. (1993), *La ceràmica grisa emporitana*, Cuadernos de Arqueología, 6, Barcelona.
- BONIFAY, M. (2004), *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR - IS, 1301, Oxford.
- CAMPS, J., VALLESPÍR, A. (1998), *Excavacions a Santa Ponça. Calvià. Mallorca. El Turó de les Abelles (Es Turó de ses Beies)*, Col·lecció la Deixa, 1, Monografies de Patrimoni Històric, Consell de Mallorca, Palma.
- CAMPS, J., et al. (1969), “Notas para una tipología de la cerámica talayótica mallorquina”, *Mayurqa* (Palma de Mallorca), 2, 60-82.
- CARRETERO, P.A., (2004), “Las producciones cerámicas de ánforas tipo ‘Campamentos Numantinos’ y su origen en San Fernando (Cádiz): los hornos de Pery Junquera”, *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. I a.C.-VII d.C.)*, *Actas del Congreso Internacional (Cádiz, 12-14 de noviembre de 2003)*, BAR, International Series, 1266, Oxford, 427-439.
- CIPRIANO, M.T., CARRÉ, M.-B., (1989), “Production et typologie des amphores sur la côte adriatique de l'Italie”, *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, Rome, 67-104.
- DÍAZ, M., OTIÑA, P., (2002), “El comercio de la Tarra-gona antigua: importaciones cerámicas entre el siglo III a.C. y la dinastía julio-claudia”, *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*, Archéologie et histoire romaine, 8, Montagnac, 171-193.
- EQUIP D'EXCAVACIÓ DE POLLENTIA (1993), “Un conjunt de materials d'època tardo-republicana de la ciutat romana de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca)”, *Pyrenae* (Barcelona), 24, 227-267.
- ESTARELLAS, M.M.; LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN MENÉNDEZ, A.; MERINO, J.; TORRES, F., “La cerámica asociada a las construcciones del establecimiento itálico de Son Espases (Palma de Mallorca), siglos II-I a.C.”, Bernal, D.; Juan, L.C.; Díaz, J.J.; Sáez, A.M. (ed.), *I Congreso Internacional de la SECAH-Ex officina hispana (Cádiz, 3 y 4 de Marzo de 2011). Hornos, talleres y focos de producción alfarera en Hispania*, Monografías Ex Officina Hispana, 1, vol. 2, Universidad de Cádiz, Cádiz, 2013: 73-112.
- FERNÁNDEZ J. H. (1983), *Guía del Puig des Molins*, Madrid.
- FERNÁNDEZ, J.H. (1992), *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de Carlos Román Ferrer: 1921-1929*, 3 vols., Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 28-29, Eivissa.
- FERNÁNDEZ, J.H., Costa, B. (1998), “La cerámica común púnico-ebusitana: precisiones tipológicas y cronológicas sobre algunas formas cerradas”, *Misceláneas de arqueología ebusitana I*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 42, Eivissa, 23-81.

- FERNÁNDEZ MIRANDA, M. (1976), “Jarritas ibéricas de tipo ampuritano en las islas Baleares. Cronología arqueológica y tipología analítica”, *Trabajos de Prehistoria* (Madrid), 33, 255-290.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1952), “Nuevos datos sobre la cronología final de la cerámica ibérica y sobre su expansión extrapeninsular”, *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), 25, n. 85-86, 39-45.
- GARCÍA BELLIDO, A. (1954), “Expansión de la cerámica ibérica por la cuenca occidental del Mediterráneo”, *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), 27, n. 89-90, 246-254.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1957), “La necrópolis ibérica de Orán (Estado actual del problema referente a la expansión de la cerámica ibérica por la cuenca occidental del Mediterráneo)”, *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), 30, n. 96, 90-106.
- GARCÍA VARGAS, E., (1998), *La producción de ánforas en la Bahía de Cádiz en época romana (siglos II a.C. - IV d.C.)*, Écija.
- GUÉRIN, P. (1986), “Le problème de la diffusion des céramiques ibériques peintes dans le sud de la Gaule au IIe et au Ier siècles avant J.-C. L'exemple de Ruscino”, *Revue Archéologique de Narbonnaise* (Paris), 19, 31-55.
- GUÉRIN, P. (1993), “Le Sombrero de Copa: quelques résultats récents”, *Documents d'Archéologie Méridionale* (Lambesc), 16, 88-92.
- GUERRERO, V.M. (1980), “Las cerámicas pseudocampanienses ebusitanas en Mallorca”, *Archéologie en Languedoc* (Sète), 3, 169-194.
- GUERRERO, V.M. (1984), *Asentamiento púnico de Na Guardis*, Excavaciones Arqueológicas en España, 133, Madrid.
- GUERRERO, V.M. (1985), “El fondeadero norte de Na Guardis: su contribución al conocimiento de la colonización púnica en Mallorca”, *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina. Cartagena, 1982*, Madrid, 225-264.
- GUERRERO, V.M., (1986), “Una aportación al estudio de las ánforas púnicas maña C”, *Archeonautica* (Paris), 6, 147-186.
- GUERRERO, V.M. (1995), “La vajilla púnica de usos culinarios”, *Rivista di Studi Fenici* (Roma), XXIII, 1, 61-99.
- GUERRERO, V.M. (1999), *La cerámica protohistórica a torno de Mallorca (s. VI-I a.C.)*, Western Mediterranean Series, 3, BAR International Series, 770, Oxford, 1999.
- HERNÁNDEZ-GASCH, J., SANMARTÍ, J. (2003), “El santuari talaiòtic de sa Punta des Patró (Santa Margalida, Mallorca)”, *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona, 85-100.
- HESNARD, A., RICQ, M., ARTHUR, P., PICON, M., TCHERNIA, A., (1989), “Aires de production des gréco-italiques et des Dr. 1”, *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche, Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986)*, Roma, 21-65.
- LAGÓSTENA, L., BERNAL, D., (2004), “Alfares y producciones cerámicas en la provincia de Cádiz. Balance y perspectivas”, *Figlinae Baeticae. Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. II a.C.- VII d.C.)*, II, BAR International Series, 1266, Oxford, 39-123.
- LANCEL, S., (1982), *Byrsa II. Rapports préliminaires sur les fouilles 1977-1978: niveaux et vestiges puniques*, Collection de l'École Française de Rome, 41, Roma.
- LIU, B., POMEY, P., (1985), “Recherches archéologiques sous-marines”, *Gallia* (Paris), 43, 2, 547-576.
- LÓPEZ MULLOR, A. (1989), *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns Científics i Tècnics, 2, Diputació de Barcelona, Servei del Patrimoni Arquitectònic, Barcelona (2a. Ed. Libros Pórtico, Zaragoza, 1990).
- LÓPEZ MULLOR, A., ESTARELLAS, M.M. (2002), “La céramique à parois fines d'Ibiza. I”, *Actes du Congrès de Bayeux*, Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule (SFEACAG), 229-250.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, J. (2004), “La céramique grise fine ibérique des IIe-Ier siècles av. J.-C. en Cossétanie (Catalogne, Espagne)”, *Actes du Congrès de Vallauris*, SFEACAG, 459-472.
- LÓPEZ MULLOR, A.; MARTÍN MENÉNDEZ, A.; ESTARELLAS, M.M.; MERINO, J.; TORRES, F. (2011), “La céramique associée aux constructions de l'établissement romain de Son Espases (Palma de Majorque). IIe-Ier siècles av. J.-C.”, *Actes du congrès d'Arles*, SFEACAG, 449-466.
- MARTÍN MENÉNDEZ, A., (2004), “Can Pau Ferrer (Cabrera de Mar. Maresme), 1997”, *Actes de les Jornades*

d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-2001 (La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001), 2, Generalitat de Catalunya, Servei d'Arqueologia, Barcelona, 409-422.

MAYET, F. (1975), *La céramique à parois fines dans la péninsule Ibérique*, Paris.

MONTERO, A.I., MONTERO, R., SÁEZ, A.M., DÍAZ, J. J., (2004) "Innovaciones, transformaciones y pervivencias. Evolución de la alfarería gadirita durante los ss. III-II a.n.e.", *Figlinae Baeticae, Talleres alfareros y producciones cerámicas en la Bética romana (ss. I a.C.-VII d.C.)*, *Actas del Congreso Internacional (Cádiz, 12-14 de noviembre de 2003)*, BAR, International Series, 1266, Oxford, 413-426.

NOLLA, J. M., (1978), "Una producció característica, les àmfors DB", *Cypsela* (Girona), 2, 201-231.

NOLLA, J.M., CASAS, J. (1992), "Les ceràmiques fines locals (o indígenes) del nord-est de Catalunya a l'època baix-republicana (darrerries del segle III a.C. a principis del segle I d.C.)", *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana*, Barcelona, 11-21.

NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., VIVO, J. (ed.) (2010), *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Universitat de Girona, Institut de Recerca Històrica, Girona.

PALOMAR, B. (2009), "La ceràmica posttalaiòtica del poblat de Son Forners (Montuiri, Mallorca): documentació i anàlisi dels canvis en la producció de terrissa entre c. 450-250 a. de la n.e.", *la Trobada d'arqueòlegs de les Illes Balears*, Museu d'Història de Manacor, Manacor, 99-108.

PANELLA, C., (2010), "Roma, il suburbio e l'Italia in età medio e tardo-republicana: cultura materiale, territori, economia", *Facta. A Journal of Roman Material Culture Studies* (Pisa-Roma), 4, 11-123

PASCUAL, R. (1974), "Sobre tipología de ánforas púnicas", *Información Arqueológica* (Barcelona), 14, 38-46.

PASCUAL, G., RIBERA, A., (2002), "Las ánforas tripolitanas antiguas en el contexto del Occidente Mediterráneo. Un contenedor poco conocido de la época republicana", *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*, Archéologie et histoire romaine, 8, Montagnac, 303-317.

PÉREZ BALLESTER, J., BORREDÀ, R., CEBRIÁN, R. (1995), "La ceràmica de cocina del siglo I d.C. en Carthago Nova y sus precedentes republicanos", *Ceràmica comuna romana d'època alto-imperial a la península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes, VIII, Barcelona, 187-199.

PIMENTA, J., (2003), "Contribuição para o estudo das ânforas do Castelo de São Jorge (Lisboa)", *Revista Portuguesa de Arqueologia* (Lisboa), 6, n. 2, 341-362.

PIMENTA, J., (2005), *As ânforas romanas do Castelo de São Jorge (Lisboa)*, *Trabalhos de Arqueologia*, 41, Lisboa.

PIMENTA, J., (2006), "A importação de ânforas de preparados piscícolas em Olisipo (séculos II-I a.C.)", *Actas del Congreso Internacional CETARIAE. Salsas y salazones de pescado en Occidente durante la Antigüedad. Universidad de Cádiz, noviembre de 2005*, BAR, International Series, Oxford, 221-233.

PONS, G. (1991), *Les ceràmiques d'imitació al talaiòtic final*, *Quaderns de Ca la Gran Cristiana*, 10, Museu de Mallorca, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, Palma.

RAMÓN, J. (1991), *Las ánforas púnicas de Ibiza*, *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 23, Ibiza.

RAMÓN, J. (1995), *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*, *Col·lecció Instrumenta*, 2, Barcelona.

RAMÓN, J., (2008), "El comercio púnico en occidente en época tardorrepublicana (siglos -II/-I). Una perspectiva actual según el tráfico de productos envasados en ánforas", *Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial. Actas del IV congreso internacional hispano-italiano histórico-arqueológico, 26 al 29 de abril de 2006*, Murcia, 63-97.

RAMON, J. (2012), "Perduraciones y cambios en las producciones cerámicas tardopúnicas en el extremo occidente mediterráneo", *Mora, B.; Cruz, G (coord.)*, *La etapa neopúnica en Hispania y el Mediterráneo centro occidental: identidades compartidas*, Universidad de Sevilla, Serie Historia y Geografía, nº 246, Sevilla, 2012: 223-258.

RIBERA, A. (2006), "The Roman foundation of Valencia and the town in the 2nd-1st c. B.C.", *Early Roman towns in*

Hispania Tarraconensis, Journal of Roman Archaeology, supplementary series, 62, Portsmouth, Rhode Island, 2006, 75-89.

RODERO, A. (1980), *Colección de cerámica púnica de Ibiza en el Museo Arqueológico Nacional*, Ministerio de Cultura, Madrid.

RODRÍGUEZ, A. *et al.* (2003), *La ceràmica de la costa catalana a Ullastret*, Museo d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret, Girona.

SANMARTÍ, E., (1985 a), "Sobre un nuevo tipo de ánfora de época republicana, de origen presumiblemente hispánico", *Ceràmiques gregues i helenístiques a la Península Ibèrica, Taula Rodona amb motiu del 75è. Aniversari de les excavacions d'Empúries, Empúries, 18-20 de març de 1983*, Monografies Emporitanes, VII, Barcelona, 133-141.

SANMARTÍ, E., (1985 b), "Las ánforas romanas del campamento numantino de Peña Redonda (Garray, Soria)", *Empúries* (Barcelona), 47, 130-161.

SANMARTÍ, J. *et al.* (1996), *Les ceràmiques de vernís negre de Pollentia*, The William L. Bryant Foundation, 5, Barcelona.

TARRADELL, M. (1974), "Ibiza púnica. Algunos problemas actuales", *Prehistoria y Arqueología de las islas Baleares. VI Symposium de Prehistoria Peninsular*, Barcelona, 243-267.

TARRADELL, M., FONT, M. (1975), *Eivissa cartaginesa*, Biblioteca de Cultura Catalana, 13, Curial, Barcelona.

TCHERNIA, A. (1986), *Le vin de l'Italie romaine, Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Collection de l'École Française de Rome, 261, Roma.

WILSON, R.J.A., (1999), "Iscrizioni su manufatti siciliani in età ellenistico-romana", Gulletta, M.I. (ed.), *Sicilia Epigrafica. Atti del convegno di studi (Erice, 15-18 ottobre 1998)*, Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, IV, 1-2, Pisa, Nenci, 531-556.